

HAL
open science

Marc'h e zivskouarn marc'h ha mojenn Tristan

Patrice Marquand

► **To cite this version:**

Patrice Marquand. Marc'h e zivskouarn marc'h ha mojenn Tristan. Hor Yezh, 2008, 254, pp.3-13.
hal-00607448

HAL Id: hal-00607448

<https://hal.science/hal-00607448>

Submitted on 31 Jul 2011

HAL is a multi-disciplinary open access archive for the deposit and dissemination of scientific research documents, whether they are published or not. The documents may come from teaching and research institutions in France or abroad, or from public or private research centers.

L'archive ouverte pluridisciplinaire **HAL**, est destinée au dépôt et à la diffusion de documents scientifiques de niveau recherche, publiés ou non, émanant des établissements d'enseignement et de recherche français ou étrangers, des laboratoires publics ou privés.

Patrice Marquand

Skol-Veur European Breizh, F-35000 Roazhon, Frañs

Skol-Veur Roazhon 2, CRBC, EA 4451, F-35000 Roazhon, Frañs

Marc'h e zivskouarn marc'h ha mojenn Tristan

Ur gerig a-raok

N'heller ket lenn pep tra e koulz. Setu, nebeut amzer goude bezañ kaset d'Hor Yezh ma fennad-skrid diwar-benn Neptune Hippius¹ eo degouezhet din goût ez eus bet adkavet, e 2004, ul lodenn vras eus delwenn doue ar mor. Graet ar gavadenn gant ur baleer, war draezhenn ar Ri, nepell diouzh al lec'h ma voe kavet ar sichenn e 1948. Bremañ ez eus tu da welet an delwenn war he sichenn e Mirdi departamant Penn-ar-Bed, e Kemper².

Ur vojenn hollgeltiek

Un dudenn all a zo liammet a-dost ouzh ar roue Marc'h, Tristan an hini eo. En e romant *Tristan et Iseut* e ra anv Beroul eus mojenn roue Marc'h e zivskouarn marc'h, diwar-benn ar roue Mark, eotr Tristan³. Evel mojenn ar roue Marc'h, mojenn Tristan hag Izolde a zo hollgeltiek. Peb pobl keltiek he deus degaset he lod d'he sevel ha d'he stummañ. Anv Tristan a zever eus ar stumm henbredenek *Drustāno-*, boutin d'an holl pobloù predenek⁴, hag en deus roet an anv piktek Drostan, testeniakaet en ur skrid latin savet war-dro 950. Ar skrid-se a zo ennañ ur roll eus roueed Piktia, en o zouez Drostan hag e dad Talorgan. Drostan, Drosten a gaver c'hoazh war enskrivadurioù ogamek a sav d'an 8vet-9vet kantved⁵. En Iwerzhon eo meneget Drust evel kavandad Cuchulainn e *Tochmarc Emer*, un danevell lakaet dre skrid en 10vet kantved. En ul lodenn eus an danevell-se e vefe bet Drust haroz kentañ an istor e-lec'h Cuchulainn rak elfennoù heñvel ouzh mojenn Tristan hag Izolde a gaver enni⁶. Levezon Iwerzhon war ar vojenn-se a anavezzer ivez e lae *Chievrefueil*⁷. Met an danevell dostañ ouzh mojenn Tristan eo, hep mar ebet, *Diarmaid ha Grainne*, testeniakaet ken abred hag an 10vet kantved⁸. Drystan mab Tallwch, heñvel ouzh Drostan mab Talorgan, a zo meneget e meur a driadenn gembraek⁹, e-touez pevar marc'heg warn-ugent lez Arzhur¹⁰, hag en ur varzhoneg savet en 12vet kantved, n'eus deuet betek ennomp nemet darnoù anezhi,

¹ Marquand, Patrice, 2007. « Neptune Hippius ha roue Marc'h e zivskouarn marc'h. », Hor Yezh, 251, Gwengolo, 3-17.

² Eveillard, 2007, 125-126.

³ « Or escoutez, seignor marchis ! Espine, a vos, non a vasal : Marc a orelles de cheval. » Marchello-Nizia, 1995, 38, gwerz. 1332-1334.

⁴ Loth, 1912, 23.

⁵ Even, 1987, II, 403.

⁶ Newstead, 1959, 126-127.

⁷ Cagnon, 1970, 238-255 ; Mandach, 1975, 16-24.

⁸ Marchello-Nizia, 1995, xxvii-xxviii.

⁹ Bromwich, 1961[2006], triadenn 19, 37 ; t. 21, 41 ; t. 26, 50 (meneget gant March mab Meirchyawn hag Essyllt) ; t. 71, 199 (gant Essyllt ha March) ; t. 72, 202 ; t. 73, 203 (Drystan eil March) ; t. 80, 210 (Essyllt Fyngwen, gordderch Trystan)

¹⁰ *ibid*, appendix IV, 266.

miret e *Levr Du Caerfyrddin*¹¹. Drystan a vez sellet outañ en triadennoù evel ur brezelour meur (ur penn en emgann) met dreist-holl evel un amourouz meur, sot gant Essyllt, gwreg e eotr March (triadenn 71). Essyllt, evit he c'helo, a zo meneget e-touez teir gwreg avoultr Enez-Preden (triadenn 80, 210) ha hec'h anv a zeu war-wel e *Kulhwch hag Olwen*¹². Ar meneg koshañ eus an daou amourouz eo an enskrivadur eus ar 6^{vet} kantved a gaver war piler maen aber Fowy, nepell diouzh Castel-Dore e Kerne-Veur : *dRVSTA[N]VS HIC IACIT CVNOMORI FILIVS CVM DOMINA OVSILLA*¹³. Peuzheñvel eo *dRVSTA[N]VS* ouzh ar stumm henbredenek boutin. Enskrivadur Fowy a laka Drustanus da vezañ mab Cunomorus – Konveur eta, a veze graet Marc anezhañ ivez – da lavaret eo March mab Meirchion¹⁴, eotr Drystan e hengoun Kembre. Padal, Kerne-Veur eo al lec'h pennañ ma voe gwriziennet ar vojenn ennañ, evel m'en diskouez al lec'hanvadurezh¹⁵, *hryt Eselt*, da skouer, « roudour Izolde », un anv-lec'h e parrez Sant-Keverne (e-kichen Kap Lizard), testeniakaet adal 967¹⁶. Bez' ez eus ivez ur stumm brezhonek eus anv Tristan e Douarnenez, *insula Trestanni*, testeniakaet er 14^{vet} kantved met anavezet abretoc'h moarvat, evel ma vo gwelet izelikoc'h.

Ar vojenn war ar c'hevandir

Mojenn Tristan a oa anavezet war ar c'hevandir abaoe penn-kentañ an 12^{vet} kantved da nebeutañ. Ar menegoù kentañ a gaver er varzhoniezh okitanek e-tro 1135 gant an troubadour Cercamon¹⁷. Chrétien de Troyes a skrivas a-raok 1176 ur romant *del roi Marc et d'Ysolt la blonde*, bet kollet, evel m'eo bet kollet oberenn *La Chievre*, marteze an trouver Robert eus Reims¹⁸, meneget e eil skourr *Le Romant de Renard*, savet e-tro 1175¹⁹. En hevelep koulz, e-tro 1170-1173, e voe skrivet *Tristan et Yseut* gant Thomas a Vro-Saoz. E oberenn a voe troet en alamaneg gant Gottfried von Strassburg e penn-kentañ an 13^{vet} kantved (1200-1210). Andon Thomas, evel m'en disklêrias e-unan, eo ar c'honter kembreat Breri²⁰, da lavaret eo ar *fabulator* Bledhericus meneget gant Giraldus Cambrensis e *Descriptio Kambriae*. Bledhericus, pe Bleddri ap Cadivor (1070/1080-1130/1140), a zalc'he douaroù e Dyfed ha reiñ a reas e skoazell d'an Normaned staliet e kreisteiz Kembre. Lesanvet e veze *Latimeri*, « jubennour » (henc'hallec : latinier ; ar ger-se a roas an anv-den Latimer e Bro-Saoz, Latimier e Breizh), dre ma ouie meur a yezh moarvat. Pa ouie ivez, hervez Thomas, an holl istorioù diwar-benn ar roueed hag ar gonted bet e Enez-Preden e oa neuze an hanterour gwellañ da dreuzkas mojenn Tristan ha danevelloù all eus Kembre da Vro-Saoz²¹. Diouzh un tu all, ar c'honter norman Beroul hag ar skrivagner alaman Eilhart von Oberg a arveras o daou

¹¹ Loth, 1912, 112-123 ; Bromwich, 1979-80, 54-65.

¹² Lambert, 1993, 136. Essyllt Vinwen hag Essyllt Vyngul. Gw. ivez Bromwich, 1961[2006], 350-352.

¹³ Trede linenn an enskrivadur « cum domina Ousilla » a zo diverket abaoe pell amzer. N'eo anavezet nemet dre ziskrivadur an aotrou Leland e 1538, lennet gantañ Clusilla e-lec'h Ousilla. Gw. Mandach, 1972, 407-415 ; 1975, 24-35 ; 1986, 193-195 ; Chocheyras, 1996, 55-61. Evit O.J. Padel, 1981, 77, notenn 59 : « Leland's reading of the inscription, cited by de Mandach, is simply wrong, and there is no evidence that it ever consisted of more than two lines. »

¹⁴ Gw. Hor Yezh, niv. 251, p. 6-7.

¹⁵ Padel, 1981, 58-81.

¹⁶ Loth, 1912, 29-30 ; Padel, 1981, 66-67.

¹⁷ Lejeune, 1962, 183-209 ; Marchello-Nizia, 1995, digoradur, xviii.

¹⁸ Marchello-Nizia, 1995, digoradur, xvi.

¹⁹ Roques, 1951, eil skourr, gwerz. 3733-3740. Ar skourr kentañ a ra anv eus lae *Tritan*, lae *Charpel* (Chievrefueil) ha lae *dam Isset* (Iseut), gw. gwerz. 2437-2439.

²⁰ « Mé sulun ço que j'ay oÿ / Nel dient pas sulunt Breri / Ky solt lé gestes e lé cuntes / De tuz lé reis, de tuz lé cuntes / Ki orent esté en Bretaingne. » Marchello-Nizia, 1995, 185, gwerz. 2273-2277.

²¹ Paris, 1879, 425-428 ; Weston, Owen, 1911, 5-17 ; Gruffydd, 1912, 180-183.

an hevelep andon dre skrid da sevel, en hevelep mare koulz lâret, bep ur romant diwar-benn mojenn Tristan hag Izolde²². Gellout a c'heller dispartiañ ar skridoù henc'hallek e daou skourr neuze, diouzh o andonioù : ar skourr kembreat, a reer « kourtes » anezhañ ivez dre ma tever romant Thomas dioutañ (pe c'hoazh lae ar *Chievrefueil*, romant Gottfried von Strassburg, *Folie Tristan* e dornskrid Oxford hag ar saga norzhek), hag ar skourr kerneveurat, pe « boutin » a roas danvez da vBeroul hag Eilhart da sevel o oberennoù (stagañ a reer *Folie Tristan* e dornskrid Bern ouzh ar skourr-se)²³. Rak anvioù-lec'h Kerne-Veur a zo stankoc'h ha resisoc'h e romantoù Beroul hag Eilhart eget e stummoù all ar vojenn, ar pezh a ziskouez emañ o andon eno. Padal, an holl skrivagnerien-se a embannas fraezh ha sklaer e veze skignet dre gomz stummoù all eus mojenn Tristan gant konterien ha janglerien²⁴. Gellout a reer merzout ivez ez eus bet roet ul lec'h bras a-walc'h da Vreizh-Vihan, dreist-holl e stummoù Beroul hag Eilhart.

Bro Tristan

An daou skrivagner-se a lak Tristan da vezañ genidik eus Loenois, Lonois, a vez tostaet ouzh Lothian e Skos peuraliesañ²⁵. Padal e c'heller soñjal ivez e Bro-Leon, pe c'hoazh e Douarnenez, evel Bernard Tanguy, en deus lec'hiet eno ar gêr *Laïounes*, *Léones* roet gant an douaroniour arab Al-Idrîsî en e oberenn *Kitâb Rujâr*, « levr Roger », ul levr douaroniezh savet e-tro 1154-1157 en enor da roue Sikilia Roger II (1105-1154), diwar skridoù ha titouroù dre gomz bet dastumet e-pad pemzek vloaz. Al levr-se a ro deomp ur sell resis a-walc'h war douaroniezh kornôg Europa ha war aodoù ha porzhioù-mor Breizh e-kreiz an 12vet kantved pergen²⁶. E-tal da Zouarnenez emañ *insula Trestanni*, a veze graet *Insula Sancti Tutuarni* anezhi betek 1337²⁷ ha da c'houde *Isle Trestain* e 1351, *Insula Trestanni* e 1368²⁸. An enezenn zo bet annezet abaoe mare ar C'halianed da nebeutañ hag ar Romaned en em stalias warni ivez²⁹. Ur c'hreñv-lec'h o defe savet, da heul un *oppidum* galian marteze, ha dre-se e voe graet *Léones* eus an enezenn, diwar ar ger latin **Legionense* deveret eus *legio*³⁰. *Insula Sancti Tutuarni* a zeu war wel er skridoù e 1118 hepken, pa voe roet da venec'h Marmoutier gant Robert eus Locuan, eskob Kemper, dezhe da sevel ur prioldi enni³¹. Ouzh ar prioldi-se e voe staget kêr-Douarnenez, anvet diwar an enezenn eta, hervez Bernard Tanguy³². Ken buan all e c'hellfed krediñ e voe roet anv Tristan d'an enezenn diwar ar romantoù henc'hallek skrivet en 12vet kantved. Koulskoude, *Trestan* a zo ur stumm skrivet brezhonek rik na zever ket eus ar stumm lennegel *Tristan* : « La forme *Tristan* représentant la prononciation *Tröstan* est une forme écrite plutôt galloise. La forme bretonne armoricaine correspondante est *Trestan*. [...] *Tristan* est une forme galloise, transmise aux écrivains étrangers par l'écriture. Dès le 9ème siècle, on prononçait *Dröstan*, *Tröstan*, et on écrivait *Dristan*, *Tristan*. Cette forme

²² Marchello-Nizia, 1995, 1378.

²³ Baumgartner, 1987, 14-15.

²⁴ Marchello-Nizia, 1995, Beroul : gwerz. 1265-1268, 36 ; Thomas, gwerz. 2273-2274, 185 ; Eilhart, 288 : « Ceci, que j'ai lu dans le livre, je l'ai entendu conter par ailleurs. », 324.

²⁵ Bédier, 1905, II, 108-109 ; Bromwich, 1961[2006], 331-334.

²⁶ Tanguy, 1998, 137-144 ; Al-Idrîsî, VI, 1, 417-421.

²⁷ Meur a stumm disheñvel a gaver en dielloù : Tutuarnus, Tutuguarnus, Tutualdus, Tutuarinus, Tutoarnus, Tutoarn, Tutuarne, Tutuarn. Gw. Bourde de la Rogerie, 1905, 79.

²⁸ Tanguy, 1995, 26-27 ; 1998, 123-124.

²⁹ Chatellier, 1907, 256 ; Bourde de la Rogerie, 1905, 78 ; Pape, 1978, A-93 ; Tanguy, 1998, 122.

³⁰ Tanguy, 1998, 143-144.

³¹ Morice, I, 540 ; Quaghebeur, 2001, 290-292, 324-325. Tutuarn a zo ur sant hogos dianav a vefe bet eskob. Marteze e voe ur peniti gouestlet dezhañ en enezenn kent 1118, met n'ouzer ket kalz tra a-zivout an dra-se.

³² 1998, 120 : « c'est, en effet, à sa situation de dépendance vis-à-vis du prieuré de l'île Tristan que Douarnenez doit sa dénomination actuelle, contraction de Douar an enes, graphie de 1598, 'terre de l'île ». »

remonte à un vieux bretonique *Drustāno-* commun à tous les Brittones³³. » Ar stumm gallek *Trestain* a ziskouez mat ne zeu ket anv an enezenn eus *Tristan*, met eus ur stumm brezhonek a c'hellfe bezañ kalz koshoc'h eget ar 14vet kantved. Ar stumm *Trestan* a zo testeniakaet un tammig abretoc'h e Henbont, en un akt savet e 1334 hag a sell ouzh *Guillou Trestan*³⁴. Gellout a rafed soñjal e voe roet daou anv war un dro da Enez Tristan : Tutuarn gant an dud a Iliz, ha Trestan gant ar peurrest eus ar boblañs³⁵.

Eilhart a ro deomp elfennoù all. Da vont eus Lonois da Gerne-Veur e treuzer ar mor : « Voilà comment cette petite troupe quitta le Lonois, traversa la mer et arriva en Cornouailles... »³⁶. Tad Tristan eo Rifalin, roue Lonois. Da notenniñ e kaver Remelin, kont Leon, e kontadenn *Alain Rebrit* gant Walter Map³⁷. Ar gontadenn-se, « unan eus ar pouezusañ dielloù a zoug testeni eus hol lennegezh kollet, an hini bouezusañ marteze », hervez Roparzh Hemon³⁸, a vefe ur seurt *chanson de geste* savet e Breizh-Vihan diwar darvoudoù istorel eus an 9vet kantved, muntroù ar roueed Erispoe ha Salomon pergen, mesket gant temoù mojennel hollgeltiek, ha treuzkaset e-pad daou c'hantved ken ma voe adstummet ha distummet gant meur a gonter, moarvat, a-raok bezañ dastumet gant Walter Map e dibenn an 12vet kantved³⁹. Rifalin a zo moarvat un distresadur eus Rivelen, un anv a gaver stank hag abred e diellevrioù Breizh-Vihan⁴⁰. Rivelen, breur Salomon ha mab Riwallon, kont Poc'her, a oa *rector Cornubiae* en 9vet kantved. D'ar mare-se, roueed Breizh Erispoe ha Salomon a reas unan eus o annez war tor menez Lokorn, nepell diouzh pleg-mor Douarnenez eta⁴¹. Bez' e voe ivez Rivelen eus Kraozon, gwaz da diegezh Kerne en 11vet kantved. E verc'h Onwen a zimezas gant Orscand, eskob Kemper ha breur Alan Canhiart⁴². Diouzh un tu all, beskonted Leon a zalc'he douaroù e Kerne adalek hanterenn gentañ an 12vet kantved da nebeutañ, evel gwazed kont Kerne. E-touez an douaroù-se e kaver pergen kreiz Bro-Vigouden (Kemenet), Porzai, Daoulas ha gourenez Kraozon, a veze graet « douar Rivelen » c'hoazh er 15vet kantved⁴³. Diwar-se e c'hellfed tostaat « douar Rivelen » e dalc'h gant aotrouien Leon ouzh ar menegoù « Remelin kont Leon » roet gant Walter Map ha « Rifalin roue Lonois » roet gant Eilhart eus Oberg. Dalc'hoù beskonted Leon e Kerne a glot madik a-walc'h gant an tolead m'eo bet dastumet mojenn roue Marc'h e zivskouarn marc'h. Kement-se a rofe da grediñ eo gant aotrouien Leon e voe degaset ar vojenn-se da vro Leon eus Kerne, a-gevret gant hini Tristan. Rak er romant Tristan e komz-plaen, savet en 13vet kantved, ez eus bet lec'hiet un darn eus an istor e Sant-Fregan hag e Portsall, an daou lec'h nemetañ a vro Leon m'eo bet dastumet mojenn ar roue Marc'h⁴⁴.

³³ Loth, 1912, 22-23.

³⁴ Morice, I, 1370 ; Tanguy, 1998, 128.

³⁵ Loth, 1912, 108. Tutuarn a vefe bet anv ar prioldi, ha Trestan hini an enezenn en he fezh. Memes mod e oa bet roet daou anv da Enez ar Marc'heg e-kichen Pont-'n-Abad : *Gueltas* ha *Chevalier*. Gw. Hor Yezh, niv. 251, p. 8.

³⁶ Marchello-Nizia, 1995, 267.

³⁷ Gautier Map, *Contes pour les gens de cour*, 1993, 271-280.

³⁸ Hemon, 1992, 102.

³⁹ Fleuriot, 1997, 121-124.

⁴⁰ Da skouer, Rivelen Mur Marthou, meneget e penn roll konted Kerne ha miret dindan ar stumm Rimelen e diellevr Kemperle. Gw. Maître, De Berthou, 1902-14, 89-91.

⁴¹ Quaghebeur, 2001, 72-76 ; Guigon, 1992, 12-42.

⁴² Quaghebeur, 2001, 130-133.

⁴³ Morice, II, 849-850 ; Planiol, 1935-55[1981-84], III, 205-206 ; Tonnerre, 1987-94, 165 ; Bourgès, 1997, kartenn p. 357, diwar Kernevez, 1988, 14.

⁴⁴ Caraes, 1987, 38. Da notenniñ eo Meliadus anv tad Tristan er romant e komz-plaen, da lavaret eo Meriaduc, Kenan Meriadec, eta, hendad mojennel aotrouien Leon a veze graet « Conanigenes » anezhe, hervez Le Baud, 1907-22, III, 85.

Un nebeud anvioù all a hañval bezañ orin eus Breizh-Vihan , evel Perinis, floc'h Izolde e romant Beroul, Denoalen, unan eus an tri zrubard, Rual, pe Roaldr *li Foitenant*, tad mager Tristan e oberenn Gottfried hag er saga norzhek. Gondoïne, un trubard all, zo un anv germanek anavezet abred (819) e Breizh-Vihan⁴⁵.

Mamm Tristan eo Blanchefleur hec'h anv er romantoù. Un droidigezh eus un anv brezhonek a c'hellfe bezañ rak alies a-walc'h e veze savet anvioù-merc'hed diwar ar ger « gwenn » (gant ar ster « glan » moarvat) : Onwen, Wenbrit (gwreg Salomon), Gwen-argant, mamm Triscan eus Gwitreg, da skouer. An Triscan-se a zo mab da Riwallon, un aotrou bihan eus an Alre hag a voe roet dezhañ dalc'h Gwitreg gant dug Breizh Jafrez Iañ e 1008⁴⁶. Ret eo dilezel evit mat ar vartezeadenn savet gant R.S. Loomis diwar ur fazi skrib graet gant Per ar Baot, a ziskrivas Tristan evit Triscan e Kronikenn Gwitreg⁴⁷. Al linac'h Tristan mab Riwallon n'en doa bet tamm levezon ebet war ar vojenn (Tristan mab Rifalin), peogwir eo Triscan ar stumm orin, testeniakaet e meur a akt dindan ren Alan III⁴⁸. Triscanus pe Trescanus a dalvez « teir c'hrezenn » e latin⁴⁹. Pell-mat emamp diouzh *Drustāno*- neuze.

Hervez Thomas ha Gottfried von Strassburg eo Tristan orin eus Parmenie, Armenia er saga norzhek. Parmenie, Armenia a zeu moarvat eus *Armonicis*, an douaroù e-tal da Enez Mon, ur ger implijet gant Yann a Gerne-Veur en e *Prophetia Merlini*, ha lakaet da vezañ *Armorico* dindan bluenn Jafrez Menoe⁵⁰. Dre ma voe arveret gant Thomas un danevell kontet gant ar C'hembread Breri e c'heller krediñ emañ Parmenie, Armenia e hanternoz Kembre kentoc'h eget e Breizh-Vihan. Padal ez eus peadra da soñjal e voe kemmesket alies an daou dermen *Armonicis* hag *Armorico*. Merzout a reer e vez treuzet ar mor gant Rivalin, roue Parmenie, da vont eus e vro da lez Marc'h e Tintagel, evel m'en ra Rifalin roue Lonois e romant Eilhart⁵¹. Er saga norzhek, a zeve eus oberenn Thomas, Armenia a zo ur gêr e kreisteiz Breizh, moarvat e Breizh-Vihan⁵². Gottfried a embann c'hoazh a-zivout Rivalin :

Beaucoup croient et affirment que le Lohnois était la patrie de ce seigneur et qu'il en était le roi. Cependant Thomas, qui l'a lu dans le conte, nous assure qu'il était de Parménie et qu'il tenait une autre terre d'un duc nommé Morgan : celui-ci était breton, et c'était son seigneur légitime.⁵³

Gottfried a anaveze stummoù all eus ar vojenn neuze, re vBeroul hag Eilhart pergen. Rivalin < Rivelen a zo un anv brezhonek liammet kreñv gant tiegezh Kerne-Poc'her ha meneget eo evel tad Tristan e daou skourr ar vojenn, hini Thomas/Gottfried koulz ha hini Beroul/Eilhart. Diwar-se e c'hellfed goulakaat e klaskas Thomas liammañ an hengoun kembreat ouzh stumm kerneveurat ar vojenn o lec'hiañ mui pe vui Parmenie e Breizh-Vihan hag o lakaat Rivalin da vezañ tad Tristan tra m'eo Tallwch e Kembre, un anv bet lamet kuit en holl romantoù henc'hallek hag alamanek. Un elfenn all a gas war-du ar memes soñj : ar fed ma kaver meneg eus emgann Karaez e oberennoù Eilhart ha Gottfried, da lavaret eo e daou skourr ar vojenn. E

⁴⁵ Bédier, 1905, II, 122-123 ; Loth, 1912, 96-103.

⁴⁶ La Borderie, 1865, 434-438.

⁴⁷ Le Baud, 1638, III, vi-x, 7-9 ; Loomis, 1927, 96-97.

⁴⁸ Guillotel, 1973, III, 45, akt 13, 1013-1022 ; 88, akt 22, 1032 ; IV, 120, akt 30, 1024-1034.

⁴⁹ Triscanus, abad Sant-Melaine Roazhon goude 1019, a veze lesanvet *Tresgonellas*. Chédeville, Guillotel, Tanguy, 2004, I, 24.

⁵⁰ Flobert, 1974, 31-41 ; Fleuriot, 1974, 43-56.

⁵¹ Marchello-Nizia, 1995, 396 (Gottfried), 264 (Eilhart).

⁵² *ibid*, 811.

⁵³ *ibid*, 394.

romant Eilhart n'eus ket ezhomm da dreuziñ ar mor da vont eus Karahès da Lonois, tra m'eo ret en ober da vont da Gerne-Veur⁵⁴. Kement-se a lakaas diaes Gottfried war a seblant peogwir e lec'hias Karke (Karaes) e Bro Arundel, etre Breizh ha Bro-Saoz, ar pezh a zo dispis a-walc'h⁵⁵. Karaes eo bro Izolde he daouarn gwenn, merc'h dug Breizh ha c'hoar Kaherdin e romant Thomas (gwerz. 1069, p. 152-153). Eilhart ha Gottfried a ro deomp anv an dug-se : Hefelin pe Jovelin, a zo moarvat distresadurioù eus Hoël, un anv bet roet da zaou penn breton istorel, Hoël Iañ, kont Naoned en 10vet kantved ha Hoël II, dug Breizh (1066-1084) a orin eus tiegezh Kerne ha mab Alan Canhiart. Hefelin/Jovelin a zo o stourm ouzh e wazed Riol eus Naoned e romant Eilhart, Rugier eus Dolaise (Dol), Nautenis de Hante ha Rigolin eus Naoned e romant Gottfried. Kement-se a zegas soñj marteze eus emsavadegoù gwazed Hoël II (1066-1084)⁵⁶. Karaez a zo meneget c'hoazh e oberenn Beroul : « Par saint Tresmor de Caharès. » a dou ar roue Marc⁵⁷. Er *Folie de Tristan* diouzh dornskrid Bern, a zever eus romant Beroul, e tou Izolde « sainte Estrestine »⁵⁸ a vefe un distummadur eus santez Trifin⁵⁹. Tremeur ha Trifin a gas ac'hanomp war roudoù Konveur, Konveur mojennel diantav, evel ma voe deskrevet e Buhez sant Gweltaz gant Vitalis⁶⁰. Ur sant breton all, bet e darempred gant Konveur ivez, a zo meneget gant Beroul hag er *Folie* eus Bern : sant Samzun, azeulet e daou du da Vor-Breizh, e Kerne-Veur hag e eskopti Dol pergen⁶¹. E korn-bro Dol emañ Menez-Mikaël, un anv-lec'h a gaver ivez e Kerne-Veur. Kouent Saint-Michael's Mount a voe roet da abati Menez-Mikaël⁶². Menez-Mikaël Kerne-Veur a zo meneget gant Beroul evel ur marc'hallac'h bras (gwerz. 2733-2744, p. 75) padal n'eo ket ken sklaer e *Folie* Oxford a ra anv eus eured abad Menez-Mikaël, e Normandi moarvat⁶³, nag e Romant Eilhart a skriv a-zivout ar marc'hallac'h meneget gant Beroul :

A ce moment-là, il se tenait une foire dans une ville du pays. Pilose demanda à Tristrant de lui indiquer le chemin qui y menait. Il y avait en Cornouailles une autre ville du même nom ; toutes deux s'appelaient Saint-Michel-du-Rocher. Elles étaient presque aussi opulentes l'une que l'autre et chacune avait une foire à la Saint-Michel⁶⁴.

Met *Sancte Mychele Alagrevie* eo an anv roet gant tammskrid Stargard⁶⁵. Al lec'h-se a vefe Lokmikael-an-Traezh e Bro-Dreger kentoc'h eget Menez-Mikaël e Normandi⁶⁶. Ouzhpenn-se, Pilose, ar c'hannad kaset gant Izolde davet Tristrant e Karaes, a ya d'ar foar dalc'het er memes bro – Breizh-Vihan eta - kent lestrañ da zistreiñ da Gerne-Veur. N'emañ ket gwall bell Lokmikael-an-Traezh eus Lanneur a vefe bet unan eus lec'hioù-annez

⁵⁴ Marchello-Nizia, 1995, 375 : « Lorsqu'il arriva à Karahès, Tristrant prit la tête de trois cents chevaliers, qui étaient tous fins prêts, et il se rendit dans son pays d'origine. » ha 346 : « Une fois arrivés sur la côte, ils (Tristrant ha Kéhénis / Kaherdin) continuèrent leur voyage en bateau... »

⁵⁵ ibid, 625. Arundel a zo e Sussex. gw. notenn 2, 1467-1468.

⁵⁶ Tonnerre, 1987-94, 62-64.

⁵⁷ Marchello-Nizia, 1995, 84, gwerz. 3076.

⁵⁸ ibid, 252, gwerz. 271.

⁵⁹ Tanguy, 1998, 136.

⁶⁰ Kerboul-Vilhon, 1997, 151-155.

⁶¹ « mostier Saint Sanson », e parrez Lantien, da lavaret eo Sant-Samzun Golant. Marchello-Nizia, 1995, 81-82, gwerz. 2973 ha 2994 ; Padel, 1981, 60. « Par saint Sanson de Cornoaille ! » *Folie Tristan* eus Bern, gwerz. 28, 246.

⁶² Marchello-Nizia, 1995, 1189, notenn 2.

⁶³ ibid, 223, gwerz. 229-230 ha 1332, notenn 1.

⁶⁴ Marchello-Nizia, 1995, 360.

⁶⁵ ibid, 1397, notenn 2.

⁶⁶ Tanguy, 1998, 135.

Konveur⁶⁷. Notennomp c'hoazh ez eus ul lec'h etre Kraozon ha Beg Feuteunaod – e-kichen Beg ar Raz - a voe graet *San Michel* anezhañ e-tro 1321 war *portulan* ar merdead italian Petrus Vesconte. Gellout a c'hellfe bezañ an enezennig Sant-Mikael, etre Enez Tristan ha Douarnenez, pe c'hoazh ar menez Sant-Mikael, e penn gourenez Kraozon, lec'h ma oa chapel Sant-Mikael Tromel⁶⁸.

Da glozañ

Gellout a reer soñjal e voe stummet mojenn Tristan hag Izolde – skourr kerneveurat anezhi bepred – e-skeud an darempredoù strizh ha stank bet etre Kerne-Veur ha Breizh-Vihan a-hed ar Grennamzer⁶⁹. An henoniezh hag al lec'hanvadurezh a ziskouez ez eus bet darempredoù stank hag a-gozh etre korn-bro Douarnenez ha mervent Enez Preden. Ar boblañs beziet e bered sant Urnel (parrez Ploveur) a oa orin eus kornôg ha mervent Enez-Preden, hag implijet e vefe bet ar vered-se adalek 350⁷⁰. Diouzh un tu all eo puilh a-walc'h an anvioù-lec'h o kregiñ gant Plou- er c'hornôg da Gemper, poblet mat e oa ar c'horn-bro, eta, gant divroidi deuet eus Kerne-Veur evit ar braz anezhe. Arabat disoñjal eo stag ar vro-se ouzh mojenn Kêr-Is ivez, e Douarnenez koulz hag e Bro-ar-C'hap, evel m'eo stag mojenn Lionesse, an douar beuzet, ouzh Land's End hag an Inizi Scilly e Kerne-Veur⁷¹. Lionesse, peuzheñvel ouzh Léones, n'hell ket bezañ dre zegouezh ha ne vefe ket souezh e vefe aet mojennoù ha hengounioù zo gant an hent darempredet-se, etre Kerne-Veur ha Kerne, hed-ha-hed ar Grennamzer. An darempredoù-se a zeu war wel er romantoù zoken : Eilhart eus Oberg a gont penaos Tristan, hag eñ e Breizh-Vihan, « se mit en route et alla inspecter tous les bateaux cornouaillais. [...] il erra entre les navires jusqu'au moment où un marchand de Tintaniol le prit avec lui dans l'intention de l'amener à sa dame, la reine, et à son seigneur le roi.⁷² » Er *Folie Tristan* miret e dornskrid Oxford e vez deskrivet kastell Tintagel, « la surjournout Marce li reis, Od Bretuns e od Cornwaleis.⁷³ » Ar c'henwerzh-mor etre Breizh-Vihan ha Kerne-Veur ; Bretoned ar c'hevandir annezet eno, abaoe aloubadegoù an Normaned pe diwezhatoc'h, adalek 1066, pa voe aloubet Bro-Saoz gant Gwilhom, dug Normandi, gantañ en e arme un toullad brav a aotrouien vreton a Vreizh-Uhel⁷⁴ : sede div elfenn istorel ken anavezet er Grennamzer m'int bet dezrevellet el lennegezh.

Diouzh un tu all e verzer penaos, e Breizh, mojennoù roue Marc'h e zivskouarn marc'h ha Tristan zo lec'hiet er memes korn-bro a Gerne-Izel, eus gourenez Kraozon da veg Penmarc'h, gant Douarnenez e kreiz. Anv Konveur, zoken, a zo bet staget ouzh hini Enez-Tristan e Buhez sant Samzun skrivet gant Alberz Vraz e 1636 :

Le tyran Comorre, ayant été averty de l'arrivée du Roy (= Judwal) & du soulevement universel, assembla ses forces & fit un gros de cinquante mille hommes & pratiqua

⁶⁷ Bourges, 1996,425-426.

⁶⁸ Tanguy, 1998, 136.

⁶⁹ Diwar-benn an darempredoù-se gw. pergen Fleuriot, 1969, 705-724 ; Gougoud, 1919-20, 273-277 ha 1920-21, 601-609 ; Irien, 1986, 167-188.

⁷⁰ Chédeville, 1984, 30, diwar labourioù P.R. Giot.

⁷¹ Tanguy, 1998, 143.

⁷² Marchello-Nizia, 1995, 378.

⁷³ « Là séjournait le roi Marc / entouré de Bretons et de Cornouaillais » Marchello-Nizia, 1995, 220, gwerz. 115-116.

⁷⁴ Gw. Pergen Ditmas, 1973 ; Jones, 1981 ; Keats-Rohan, 1991 ha 1996.

quinze mille Danois, Normands, Frisons & gens ramassez de diverses Nations qui rodaient la Côte ; lesquels, ayans laissé leurs Navires au Port de l'Isle Tristan, se rendirent en l'Armée de Comorre; lequel se sentant assez fort, commença à tenir la campagne, & chercher l'armée royale, laquelle il trouva en la plaine qui est entre la Forest de Gerber (où de présent est l'abbaye de Nostre Dame du Relec, ordre de Cisteaux) & l'entrée de la Montagne d'Aré, en la Paroisse de Plouneour-Menez, Diocèse de Leon, quatre lieues de la ville de Morlaix⁷⁵.

Padal eo diaes goût ha graet eo bet al liamm-se gant Alberz Vraz dre zegouezh, dre e ijin pe choazh diwar hengounioù kozh anavezet gantañ ha kollet abaoe.

Hag Enez-Tristan ne vefe ket bet lec'h-anez Neptune Hippius ? En hengoun iwerzhonat, Labraid Loingsech - a c'heller tostaat ouzh March mab Meirchiawn hag ouzh roue Marc'h Kerne, eta - n'eo ket Nechtan e-unan, met e dad. Nechtan, Neptune ha Napät, a zo tri anv savet diwar an hevelep gwizienn indezeuropek **nepōt-*, da lavaret eo, « an diskennad » pe « an niz, mab ar c'hoar »⁷⁶. Ar ger latin *nepos*, gant ar ster usveneget, a zo testeniakaet adal an trede kantved e Enez-Preden, war enskrivadurioù savet gant Bretoned⁷⁷. Hogen, Tristan eo niz Marc'h, mab e c'hoar Blanchefleur, hag e vab a-wechoù zoken, hervez enskrivadur Fowy. Kinniget eo en driadenn 73 evel Drystan eil March, da lavaret eo mab, warlerc'hiad pe hêr March⁷⁸. Ur c'hendegouezh all marteze : Jacques Chocheyras en deus tostaat mojenn Tristan ouzh gwengel Thésée ha kavet en deus perzhioù boutin⁷⁹. Hogen, mab Poseidon eo Thésée⁸⁰. El lennegezh a sell ouzh Danvez Breizh eo moarvat romantoù Tristan hag Izolde - ne vern pe stumm e ve - a ro ar muiañ a lec'h d'ar mor⁸¹. Koun eus an darempredoù-mor etre ar broioù keltiek e-kerzh ar Grennamzer Uhelañ pe marsoñj eus kredennoù koshoc'h c'hoazh ? Erfin, petra soñjal eus ar vaouez yaouank, fichet-kaer evel ur briñsez, a veve e Douarnenez e-tro ar 4vet-5vet kantved goude JK, hag a voe kavet hec'h arched plom dres e-tal da Enez Tristan⁸² ? Hendadez Izolde a vefe ?

Tristan hag Izolde, pe kentoc'h Drustagnus hag Ousilla, a zlefe bezañ brudet a-walc'h e Kerne-Veur er 6vet kantved evit ma vefe enskrivet o anvioù war piler Fowy hag evit ma vefe staget o mojenn ouzh ar penn breton istorel Konveur, a renas war daou du Mor-Breizh da vare ar rouantelezhioù doubl. Outañ e voe staget ivez mojenn roue Marc'h e ziskouarn marc'h. Gellout a reer krediñ ne voe ket dre zegouezh. Mojenn Tristan, Izolde hag ar roue Marc'h a hañval bezañ kalz koshoc'h eget ar mare ma voe skrivet romantoù diwarni. Ha perzh Bretoned ar c'hevandir er vojenn-se a hañval bezañ bet ivez kreñvoc'h ha koshoc'h eget ma kreder alies.

⁷⁵ Le Grand, Albert, 1636, § xiv, 322.

⁷⁶ Dumezil, 1995, III, 1106-1110 ; Guyonvarc'h, 1966, 377-382 ; Sterckx, 1986, 85.

⁷⁷ Loth, 1922, 1-12.

⁷⁸ Bromwich, 1961[2006], 203.

⁷⁹ Chocheyras, 1996, 131-136. Evitañ, dre m'eo liammet mojennoù Thésée ha Tristan gant ar mor, « des rapprochements si nombreux et si précis ne peuvent en aucun cas s'expliquer par une source commune indo-européenne pour la bonne raison que les peuples indo-européens, avant leur séparation, ne connaissaient pas la mer, en habitants qu'ils étaient des steppes de l'Asie Centrale. » Hervezañ e voe amprestadennoù diwar skridoù latin e-kerzh ar Grennamzer. Daveañ a reomp c'hoazh da labourioù Bernard Sergent war ar poent-se.

⁸⁰ Sergent, 2004, 503-513. Evit Bernard Sergent eo heñvel Thésée ouzh an haroz iwerzhonat Mongan.

⁸¹ Chantreau, 1987, 19-27 ; Cassard, 1998, 127-128.

⁸² Galliou, 1974, 39-46 ; Tanguy, 1998, 144.

Levrlennadur

- Al Idrîsî (Muhammad), *La première géographie de l'Occident*, Paris, Flammarion, 1999.
- Baumgartner (Emmanuèle), *Tristan et Iseut. De la légende aux récits en vers*, Paris, PUF, 1987.
- Bédier (Joseph), *Le roman de Tristan par Thomas*, Paris, SATF, 2 tomes, 1905.
- Bourde de la Rogerie (Henri), 1905. « Le prieuré de saint Tutuarn ou de l'île Tristan. », *BSAF* 32, 1905, p. 78-93, 148-164, 206-254, 330-345.
- Bourgès (André-Yves), « Commor, entre le mythe et l'histoire. », *MSHAB* 74, 1996, p. 419-427.
- Bourgès (André-Yves), « L'extension territoriale des vicomtes de Léon à l'époque féodale. », *BSAF* 126, 1997, p. 355-373.
- Bromwich (Rachel), *Trioedd Ynys Prydein*, Cardiff, Gwasg Prifysgol Cymru, 1961[2006].
- Bromwich, (Rachel), « The Tristan poem in the Black Book of Carmarthen. », *Studia Celtica* n° 14-15, 1979-80, p. 55-65.
- Cagnon (Maurice), « *Chievrefueil* and the Ogamic Tradition. », *Rom.* 91, 1970, p. 238-255.
- Caraes (Jean-François), « Le roman de Tristan et la Bretagne armoricaine. », *MSHAB* 64, 1987, p. 29-51.
- Cassard (Jean-Christophe), *Les bretons et la mer au Moyen-Âge. Des origines au milieu du 14ème siècle*, Rennes, PUR, 1998.
- Chantreau (Alain), « La mer dans la légende de 'Tristan et Iseult'. » *MSHAB* 64, 1987, p. 19-27.
- Chatellier (Paul du), *Les époques préhistoriques et gauloises dans le Finistère*, Rennes, Plihon, 1907.
- Chédeville (André), *La Bretagne des saints et des rois. 5ème-10ème siècle*, Rennes, Edilarge, Ouest-France, 1984, Iodenn gentañ, *la Bretagne du 5ème au 8ème siècle « le temps des saints »*.
- Chédeville (André), Guillotel (Hubert), Tanguy (Bernard), *Cartulaire de l'abbaye St Sauveur de Redon*, Rennes, Association des Amis des Archives historiques du diocèse de Rennes, Dol et Saint-Malo, 2004.
- Chocheyras (Jacques), *Tristan et Iseut : genèse d'un mythe littéraire*, Paris, Champion, 1996.
- Ditmas (E.M.R.), « Geoffrey of Monmouth and the breton families in Cornwall. », *Welsh History Review* 6/2, 1973, p. 451-461.
- Dumézil (Georges), *Mythe et épopée*, Paris, Gallimard Quarto, 1995.
- Eveillard (Jean-Yves), « Actualité de la sculpture en pierre d'époque romaine en Bretagne. », *Aremorica* 1, 2007, p. 123-129.
- Even (Arzel), *Istor ar yezhoù keltiek*, Hor Yezh, 2 levrenn, 1987.
- Fleuriot (Léon), « Breton et Cornique à la fin du Moyen-Age. », *ABPO* 76, 1969, p. 705-724.
- Fleuriot (Léon), « Les fragments du texte brittonique de la 'Prophetia Merlini'. », *EC* 14, 1974, p. 43-56.
- Fleuriot (Léon), *Histoire littéraire et culturelle de la Bretagne*, Paris, Spezet, Champion, Coop Breizh, levrenn 1, 1997.
- Flobert (Pierre), « La prophetia Merlini de Jean de Cornwall. », *EC* 14, 1974, p. 31-41.
- Galliou (Patrick), « Deux mobiliers funéraires d'époque romaine anciennement découverts dans le Finistère. », *BSAF* 102, 1974, p. 39-46.

Gautier Map, *Conte pour les gens de cour*, traduction française, introduction et commentaires de Alan Keith Bat, Turnhout, Brépols, 1993.

Gougoud (Dom Louis), « Mentions anglaises de saints bretons et de leurs reliques. », *ABPO* 34, 1919-20, p. 273-277.

Gougoud (Dom Louis), « Notes sur le culte des saints bretons en Angleterre. », *ABPO* 35, 1920-21, p. 601-609.

Gruffyd (W.J.), « Bledhericus, Bledfri, Bréri. », *RC* 33, 1912, p. 180-183.

Guigon (Philippe), « Les résidences aristocratiques de l'époque carolingienne en Bretagne : l'exemple de Locronan. », *MSHAB* 69, 1992, p. 5-42.

Guillotet (Hubert), *Les actes des ducs de Bretagne (944-1148)*, Thèse pour le doctorat en droit, Paris, 1973.

Guyonvarc'h (Christian-Joseph), « Nechtan (*Nept-ono-) ou 'fils de la sœur'. », *Celticum* 15, 1966, p. 377-382.

Hemon (Roparzh), *Danevelloù kozh Danvez Breizh*, Roazhon, Hor Yezh, 1992.

Irien (Job), « Saints du Cornwall et saints bretons du 5ème au 10ème siècles. », *Landévennec et le monachisme breton dans le Haut Moyen-Âge : actes du colloque du 15ème centenaire de Landévennec 25-26-27 avril 1985*, Landévennec, 1986, p. 167-188.

Jones (Michael), « Notes sur quelques familles bretonnes en Angleterre après la conquête normande. », *MSHAB* 58, 1981, p. 73-97.

Keats-Rohan (K.S.B.), « Le poids de la suzeraineté et la lutte pour le pouvoir : la rivalité bretonne et l'Etat anglo-normand. 1066-1152. », *MSHAB* 69, 1991, p. 46-69.

Keats-Rohan (K.S.B.), « Le rôle des Bretons dans la colonisation normande de l'Angleterre (1042-1135). », *MSHAB* 74, 1996, p. 181-215.

Kerboul-Vilhon (Christiane), *Gildas le Sage, vies et œuvres, (troidigezh)*, Sautron, éditions du Pontig, 1997.

Kernevez (Patrick), *Châteaux et fortifications du comté de Léon (11ème siècle - milieu de 14ème siècle.)*, Mémoire de maîtrise d'histoire, Brest, UBO, 1988.

La Borderie (Arthur de), « La ville de Vitré et ses premiers barons. », *Revue de Bretagne et Vendée* 11, 1865, p. 434-438.

Lambert (Pierre-Yves), *Les quatre branches du Mabinogi et autres contes gallois du Moyen-Age*, Paris, Gallimard, l'aube des peuples, 1993.

Le Baud (Pierre), *Histoire de Bretagne avec les chroniques des maisons de Vitré et Laval*, Paris, Gervais Alliot, 1638.

Le Baud (Pierre), *Croniques et ystoires des Bretons*, Rennes, Société des Bibliophiles Bretons, 4 levrenn, 1907-1922. (ademb.).

Le Grand (Albert), *Les Vies des saints de la Bretagne Armorique*, Rennes, Vatar, 1636[1901].

Lejeune (Rita), « L'allusion à Tristan chez le troubadour Cercamon. », *Rom.* 83, 1962, p. 183-209.

Loomis (Roger Sherman), « Problems of the Tristan legend. », *Rom.* 53, 1927, p. 82-102.

Loth (Joseph), *Contribution à l'étude des romans de la Table Ronde*, Paris, Champion, 1912.

Loth (Joseph), *Le sens de 'nepos' dans deux inscriptions latines de l'île de Bretagne*, Paris, Picard, 1922.

Maître (Léon), Berthou (Paul de), *Cartulaire de l'abbaye Sainte-Croix de Quimperlé*, Rennes, Plihon & Hommay, 2ème éd., 1902-1914.

Mandach (André de), « Aux portes de Lantien en Cornouailles : une tombe du 6ème siècle portant le nom de Tristan. », *Le Moyen Âge* 78, 4ème série, t. 26, n° 3-4, 1972, p. 389-425.

Mandach (André de), « Aux portes de Lantien en Cornouailles : une tombe du 6ème siècle portant, outre le nom de Tristan, celui d'Iseut. », *Le Moyen Âge* 81, 4ème série, t. 30, n°1, 1975, p. 3-35.

Mandach (André de), « Le triangle Marc-Iseut-Tristan : un drame de double inceste. », *EC* 23, 1986, p. 193-213.

Marchello-Nizia (Christiane), (ren.), *Tristan et Yseut : les premières versions européennes*, Paris, Gallimard, 1995.

Morice (Dom Pierre-Hyacinthe), *Mémoires pour servir de preuves à l'histoire ecclésiastique et civile de Bretagne*, Paris, Osmont, 1742-46.

Newstead (Helaine), « The origin and growth of the Tristan legend. », *Arthurian Literature in the Middle Ages*, Oxford, Clarendon Press, 1959, p. 122-133.

Padel (O.J.), « The Cornish Background of the Tristan Stories », *Cambridge Medieval Celtic Studies* 1, 1981, p. 53-81.

Pape (Louis), *La Civitas des Osismes à l'époque gallo-romaine*, Paris, Klincksieck, 1978.

Paris (Gaston), « Breri. », *Rom.* 8, 1879, p. 425-428.

Planiol (Marcel), *Histoire des institutions de Bretagne*, Mayenne, Association pour la publication du manuscrit de M. Planiol, 5 vol., 1935-55[1981-84].

Quaghebeur (Joëlle), *La Cornouaille du 9ème au 12ème siècle. Mémoire, pouvoir, noblesse*, Rennes, Quimper, PUR, Société archéologique du Finistère, 2001.

Roques (Mario), *Le Roman de Renart*, Paris, Champion, 1951.

Sergent (Bernard), *Celtes et Grecs II, le livre des dieux*, Paris, Payot, 2004.

Sterckx (Claude), *Eléments de cosmogonie celtique*, Editions de l'Université de Bruxelles, 1986.

Tanguy (Bernard), « Douarnenez, la 'Terre de l'Île' Tristan. Naissance et essor d'un bourg (12ème-16ème siècle). », *Le pays de Douarnenez. Mémoires de la ville*, n° 25, 1995, p. 23-34.

Tanguy (Bernard), « Du Loonois du Roman de Tristan au Leones d'Idrisi : Douarnenez patrie de Tristan ? », *BSAF* 118, 1998, p. 119-144.

Tanguy (Bernard), « Les cultes de saint Gildas, sainte Trifine et saint Trémeur et les abbayes de Saint-Gildas-de-Rhuys et de Saint-Gildas-des-Bois. », *MSHAB* 83, 2005, p. 5-27.

Tonnerre (Noël-Yves), *La Bretagne féodale. 11ème-13ème siècle*, Rennes, Edilarge, Ouest-France, 1987-94, Iodennou I-II.

Weston (Jessie), Owen (Edward), « A note on the identification of the 'Bleheris' of Wauchier de Denain. », *RC* 32, 1911, p. 5-17.

Berraduriou

ABPO	Annales de Bretagne et des Pays de Loire
BSAF	Bulletin de la Société Archéologique du Finistère
EC	Etudes Celtiques
MSHAB	Mémoires de la Société Historique et Archéologique de Bretagne
PUF	Presses Universitaires de France
PUR	Presses Universitaires de Rennes
RC	Revue Celtique
Rom.	Romania
SATF	Société des Anciens Texte Français
UBO	Université de Bretagne Ouest